

Opponensi vélemény

Kiss Szemán Róbert: Szláv Mennyország és Pokol.
Ján Kollár és a szláv nemzeti emblematizmus alakváltozatai
a magyarországi klasszicizmus és romantika kontextusában
című akadémiai doktori értekezéséről

MTA Titkársága Doktori Tanács Titkársága	
Ikt./Érk.	2024 ÁPR 25.
Iktatószám:	15116/2023/DIT-B
Bejelentő:	
Melléklet:	

Az értekezés olyan irodalomtörténeti munka, amelynek hangsúlyos eleme az eszmetörténet, közelebről egy adott nacionalizmus történeti genézisének a feltárása. Ez az, ami indokolja opponensi közreműködésemet, amely azonban nem terjed ki a mű tisztán irodalomtörténeti anyagára. Az értekezésben a szerző Ján Kollár pesti evangélikus lelkész gyakorlati és főként irodalmi munkálkodásának a középpontba helyezésével világít rá a szlovák nemzeti tudat forrásvidékére, legalábbis annak egyik lehetséges kibontakozási útjára. Kiss Szemán Róbert tézise szerint a 18. és 19. század fordulóján még domináns magyarországi hungarus-tudat leváltása és helyette egy modern szlovák nemzeti öntudat kidolgozása képezte a tartósan Pest városában ténykedő szlovák értelmiségi alkotó művész és egyházi személyiség, Ján Kollár irodalmi, tudományos és közösség szervező tevékenységének a fő célját. Kollár ennek a maga elé kitűzött feladatnak rendelte alá magát, ezért fogott tollat költői műve megalkotása végett, és ezért képezte magát a tudományosság terén is, hogy a külföldjárással egybekötött önművelés révén végül kidolgozhassa a magyarországi szlovákok kulturális identitáskonstrukcióját. Ez a ténykedése párhuzamosan folyt a reformkori magyar nemzeti öntudatosodás azon folyamataival, melynek közvetlenül tanúja volt, lévén, hogy akkoriban (a húszas és harmincas években) Pest városában élt. Átmeneti helyzetben lévő modern nacionalista aktivista volt tehát Ján Kollár, aki mind a szocializációja, mind pedig az adott történelmi körülmények folytán a magyarónok (az asszimilánsok) hungarus-tudatával szembesült, midőn ő maga már egy modern szlovák nemzeti öntudat igényét kívánta volna meggyökereztetni a pesti szlovák ajkú hívek közösségében. Olyan időben fogott bele ebbe a munkába, amikor még magyar oldalon is életben volt a hungarus-tudat elvi szorgalmazása, gondoljunk csak Berzeviczy Gergelyre, aki 1817-ben jelentette meg a *A nemzetekről és a nyelvekről* című, ily értelmű írásművét. Mellékesen szólva nem tartom szerencsésnek a hungarizmus kifejezés itteni használatát, amely a 20. századi szélsőjobboldali magyar politikai mozgalmak önelnevezése volt, és ez a konnotáció így akár még félrevezető is lehet.

A szűkebb, tehát a pesti társadalmi miliő bár magyarhoni volt, etnikai tekintetben azonban nem mondható kifejezetten és tisztán magyar meghatározottságú képződménynek. Pest korabeli népessége jellemzően németekből állt: pontos statisztikai adatok hiányában is minden valószínűség szerint legalább a fele részben volt, ha nem nagyobb arányban németajkú. A század közepi adatok szerint pedig szlovákok alkották a város népességének nagyjából az öt százalékát, ami valamivel több mint négyezer főnek felelt meg. Vagyis: amikor egy Ján Kollár ambíciójával felvértezett szlovák nemzeti aktivista elkezdte propagálni a szlovák nemzeti öntudatot, akkor a közvetlen környezetében nem is a magyar nacionalizmus képviselőivel, hanem a leginkább hungarus tudatú németajkú és egyúttal szlovák városi polgársággal konfrontálódik. Holott persze a tágabb hazában, Magyarhonban mégiscsak a magyar nemzeti identitásteremtési törekvések állják az ő külön erőfeszítéseinek az útját. S mivel minden nacionalizmus az ellenségkép, a *Feindbild* pszichikai meggyőző erejére támaszkodik, Kollárnak az irodalmi és olykor a tudományos műveiben manifesztálódó szlovák nacionalizmusa mégiscsak a magyart és a magyarokat tekinti elsődleges ellenfelének, ami a *Szlávia leánya* című lírai alkotásában is szépen megnyilatkozik.

A dolog bonyolultságát tovább fokozza, hogy Kollár evangélikus lelkipásztor volt, márpedig a pesti evangélikus közösség életét leginkább a német befolyás túlsúlya szabta meg akkoriban. Amikor tehát Kollár azért küzdött, hogy a pesti szlovákok végre emancipálódhassanak magán az evangélikus gyülekezeten belül, akkor nem elsősorban a magyarok, hanem a németek ellenállásába ütközött. Ez a küzdelme, amely 1819 és 1834 között folyt, végül eredménnyel zárult, miután az 1833. évi uralkodói rendelkezés törvényesítette a pesti evangélikus hitközség nyelvi elkülönülését, vagyis elismertette a biblikus cseh nyelvű istentisztelet és oktatás, valamint a szlovák lelkészi intézmény szükségességét. Ez a helyzet veti fel azután az esetleges magyar-szlovák együttműködés kérdését a németekkel szemben, mely kérdést illetően a korábbi magyar szakirodalomban különféle nézetek fogalmazódtak meg. Kiss Szemán Róbert nem fordít különösebben nagy figyelmet e kérdés részletezésére, holott az talán megérte volna a fáradságot. Egy további probléma, hogy mennyire csak Ján Kollár ide érkezésével vált érezhetővé a szlovák evangélikusok nemzeti öntudatosodási igénye, és nincs-e arról szó, hogy az ő felettébb ambiciózus ténykedése inkább csak ráerősített egy látens tendenciára.

Kollár szellemi arculata maga is szorosán a hungarus-tudat által táplált szellemi és eszmei beállítódáshoz kötődik, amit a magyarul egyébként csak gyéren tudó Kollárnak a magyar szellemi élethez fűződő tényleges kapcsolódása is jól bizonyít. Ezt a témát Kiss

Szemán Róbert példamutató módon tárgyalja. Nem teszi azonban hozzá, hogy ennek fontos feltétele volt, miszerint különösen komoly szellemi potenciál halmozódott fel ebben az időben a pesti (a magyarországi) evangélikus közösségben. Ahogy a szakirodalomban szokás fogalmazni, az evangélikusság térnyerése nehezen túlbecsülhető jelentőségre tett szert az evangélikus alkotó értelmiségnek a reformkori magyar intellektuális élethez való hozzájárulásában. Ez nem utolsósorban a fejlett felekezeti, tehát evangélikus iskolarendszernek és a fokozott iskoláztatási hajlamnak is az egyik eredménye is egyúttal. Itt teszem szóvá, hogy én a magam részéről dolgozatban tárgyaltnál bővebb teret szenteltem volna a pesti evangélikus egyházi közösség, mint felekezeti csoport belső életének, túl a kifejezetten szlovák önállósulási törekvések bemutatásán. Egy ilyen gondolatmenet érzékelhetővé tette volna, hogy milyen komoly szerepet vitt ebben az arisztokrácia, amely ráadásul nem is feltétlenül volt akkor nemzeti orientációjú, és egyszersmind arra is rávilágíthatott volna, hogy Kollár ellenfelei nem kizárólag a szlovák evangélikusokon kívül voltak adva, hanem magán ezen a közösségen belül is léteztek az asszimiláns hajlamú evangélikus szlovákok és értelmiségi exponenseik jóvoltából. Kollárnak a saját útkereséseit övező ambivalenciát jól mutatja továbbá, hogy milyen szoros kapcsolat fűzte őt az evangélikus egyházi főgondnokhoz, br. Prónay Sándorhoz, aki egyébként német nyelvi-kulturális identitást tudott magáénak.

Kollár tehát nemzetépítésben gondolkodott, egészen pontosan egy lokális keretben megvalósítható nemzeti egyház intézményesítését tűzte célul maga elé pesti tartózkodása idején. Ez a törekvése nem feltétlenül fejtett ki vitathatatlan integratív erőt, hiszen nem minden értelmiségi és talán nem is minden egyszerű hitközségi tag osztotta a „tót-magyarhoniságot” kifejező identitásváltásnak ezt a kollári programját. Így utalhatunk többek közt Zay Károlyra, Gašpar Fejérpataky-Belopotockýre vagy a szlováknak született, majd lelkes magyar nacionalistává lett Thaisz Andrásra, hogy néhány név kiemelésével érzékeltessem a szóban forgó problémát. Az ő megbélyegzésük, különösen a Thaiszé ezért is kapott helyet Kollár *Szlávia leányai* című művében. Tény tehát, hogy a pesti evangélikusság szűkebb körén belül tényleges volt a megosztottság, amely egyáltalán nem könnyítette meg Ján Kollár dolgát.

Külön kérdés, hogy miféle szlovák nacionalizmust propagál Kollár. Kiss Szemán Róbert jogosan hangsúlyozza a kollári nemzeti identitáskonstrukciónak a L'udovit Štur-féle modellel szembeni alapvető különbségét, ami vitathatatlan. Bennem azonban felmerül a kérdés, mi indokolhatta vajon, hogy Kollár egy ilyen, a pánszlávizmust sugalmazó szlovák

nemzeti öntudatot tekintsen példaértékűnek és megvalósítandónak, hogy ezzel mondhatni a csehszlovakizmus eszméjét anticipálja. Holott evangélikus lelkésről lévén szó, a katolikus csehekhez való illetén szellemi vonzódás némi magyarázatra szorul. Hasonló törekvés vezette előtte Anton Bernolákot is, aki azonban katolikus pap volt. A dolgot még tetézi, hogy felekezeti tekintetben a magyarországi szlovákok nem képeztek homogén közösséget, hiszen Bernolák miatt is tudhatjuk, hogy létezett katolikus szlovák népesség is. Nem találta vajon Kollár, eszmei és intellektuális alapon, elégségesnek a szlovákok önálló nemzeti identitáshoz való „jogát”, és ezért igyekezett azt feloldani valamilyen tágabb szláv, közvetlenül a csehekkel összefonódó nemzeti „képzelt közösségben”? Ezt az elgondolást talán a nyelvi nacionalizmus különösen nagy korabeli stratégiai szerepe is indokolhatta, mivel hiányzott egy különálló markáns standard szlovák nyelv, mint ami a nemzetépítés alapja lehet; a szlovák nyelv ugyanis ekkor csak dialektusokban létezett. Ezzel szemben ott volt az intakt biblikus cseh nyelv masszív és standard volta. Ne feledjük: Kollár német egyetemeken tanult, így kifejezetten németes szellemi munícióval feltöltve érkezett Pestre és erősen hatott rá a nyelvi nacionalizmus követelményének onnan áradó tanítása. Egyszóval: mind e mögött a korábbi szlovák etnikai identitás nagyfokú hiányát sejtethetjük ok gyanánt. A Kollár megfontolása mögötti tények pusztán tudomásulvétele szélesebb mozgásteret kínált tehát számára a nemzeti identitás feltalálására. Az etnicitást illető említett bizonytalanság miatt oszcillálhatott Kollár is a szlovák, a pánszláv és a csehszlovák identitás propagálása között. További magyarázatul kínálkozhat erre a problémára a szlovák államiság, egy ilyen intézményes rögzültség időbeli kontinuitásának a szinte teljes hiánya is, melynek belátása készíthette Kollárt arra, hogy a valóban komoly állami történelmi múlttal bíró csehekhez kösse a magyarországi szlovákok majdani nemzeti sorsát. A „szláv kölcsönösség” címkéjével illetett, hagyományosan pedig pánszlávnak nevezett szellemi orientáció háttérben is éppúgy ez bújhatott meg, amely a területi alapú (politikai) nacionalizmus víziójának a lehetetlenségét sugallta, és helyette egy ilyesféle etnikai összefogásban látta az egyedüli kiutat. Ez így mindenképpen olyan elvi kérdés, amelyet mindenképpen indokolt lett volna felvetni, aminek azonban nincs nyoma az értekezésben.

Kiss Szemán Róbertnek a költő Ján Kollár nemzeti identitásteremtő erőfeszítését bemutató narratívája a *Szlávia leányai* című irodalmi mű beható elemzésével tünteti ki magát. Ezzel azonban nekem nem lehet dolgom, nem lévén a kérdés avatott szakértője. Viszont közvetlenül érint ennek kapcsán a nemzeti eszme diszkurzív és retorikai eszközkészletének az

ebből az irodalmi alkotásból kihüvelyezett azonosítása, mindaz, amit a szerző ennek kapcsán itt konstatál.

Amikor az értekezés szerzője gondos vizsgálatnak veti alá Ján Kollár irodalmi és tudományos működését, amelyet a szlovák nacionalizmus megszólaltatása, pontosabban annak a megalkotása vezérel, ezt a vizsgálatot Kollárnak a korabeli pesti életben vállalt közéleti szerepével kapcsolatban is elvégzi, és ezzel fontos feladatot teljesít, amely eddig jószerivel hiányzott a Kollárt érintő szakirodalomban, beleértve a cseh és szlovák tudományos diskurzust is. Áttekintése éppúgy kiterjed a prédikációkra, mint az útleírásokra vagy a folklorisztikai és a régészeti kutatásokra. S amikor az értekezés harmadik fejezetében áttér a költői életműjéről firtatására, lényegében a kollári nacionalista narratíva tartalmi elemzését nyújtja. Ez nagyon tanulságos a történész számára, már csupán a fogalomalkotás mikéntje miatt is. Kiss Szeman Róbert ez alkalommal a „nemzeti emblematizmus” fogalmával operál, amikor jellemzi a kollári nacionalista program megfogalmazásának a retorikáját. Ez így találó, de önmagában talán nem elégséges eljárás. Hiányolom a fogalomalkotásnak azt a tudatosságát, amely a szóban forgó jelenséget – analitikus értelemben – a kulturális nacionalizmus körébe utalná, és annak az elméleti arzenálját segítségül hívva értelmezné. Ez a fogalmi megközelítés, hogy John Hutchinsont idézzem, a nem államközpontú nacionalizmus diszkurzív világának felel meg, ahol a nemzeti identitást elsősorban kulturális paraméterek és attribútumok segítségével építik fel és tartják életben. Nem merülve bele ezúttal a részletekbe, a kulturális nacionalizmus aktivistái, így Ján Kollár is, azt a fajta kollektív ethoszt igyekeztek megalkotni, amellyel az új művelt elit kitűzheti célul maga elé a sok szempontból tagolt, és egyébként még rendi alapokon álló társadalom integrálását. Ennek az integrációnak a fő kovásza a *Volksgeist* feltámasztása, a nemzet, mint etnikai közösség egyedülállóságának a meghirdetése és annak a kellő indoklása. Az utóbbi körébe egyaránt beletartozhat a nemzeti tulajdonságok listába vétele, a földrajzi tér nemzetiesítése, a nyelvi önazonosság deklarálása és kanonizálása, hogy legalább néhányat megemlítsünk a lehetséges nemzetépítő kulturális stratégiák közül. A szerző szintén velük foglalkozik, amikor a szláv nemzeti emblematizmus fogalmát konkretizálja. Látni kell, hogy mind e mögött a nacionalista aktivisták, mint erkölcsi újítok szerepfelfogása bújjik meg; ők azok, akik kulturális eszközök latba vetésével szorgalmazzák, sőt követelik a nemzetként felfogott etno-felekezeti csoport morális közösséggé való átalakulását. Ez az új morál a nacionalizmus indoktrinálásának a jegyében képes integrálni egy adott népcsoportot a számára szellemi és ideológiai irányadónak számító értelmiségi elit vezetésével. Azt gondolom, hogy a korabeli magyar, jelesül a pesti szlovák

evangélikus közösség kapcsán tett kollári erőfeszítéseket is éppen ez a vízió motiválta és vezette, indokolt tehát az adott esetben egy tisztán kulturális nacionalista fejleményről beszélni. Ha mindezt helyesen gondolom, akkor tanácsosnak tűnik igénybe venni a kulturális nacionalizmus tudományos doktrínáját az értekezésben tárgyalt téma fogalmi megközelítése során.

S van itt még valami. Ján Kollár, az evangélikus lelkész, ahogy az egyébként oly sokszor megesett a szlovák nemzeti öntudatosodás történeti folyamatában, hitközségi vagyis vallási szociális keretek között, egy ilyen szociológiai miliőben képviselt határozott nacionalista doktrínát. A vallás és az egyébként alapvetően szekuláris természetű nacionalizmus kapcsolata itt valamiképpen összefonódik egymással, amely számos analitikus kérdést vet fel számunkra. Én magam nem osztom a nemzetvallás sokak számára tetszetős gondolatát, tény viszont, hogy a vallásos hitbeli attitűd és a nemzeti identitáskonstrukció mint olyan között bensőséges kapcsolat áll fenn, még ha nem is mosható össze egymással ez a két entitás. Ennek a közelebbi vizsgálatához jó terepként kínálja magát Ján Kollár pesti hitközségi ténykedése, amelynek tagadhatatlanok a teológiai és az egyéb, a vallási élettel összefüggő vonatkozásai. Mindezt külön is vizsgálandó témának tartom, és biztatnám a szerzőt ennek a szempontnak a komolyabb figyelembe vételére.

A vallás és a nacionalizmus közötti összefüggéseknek ma már számottevő az elméleti-történeti irodalma, amely elsősorban a nemzet és a nacionalizmus úgynevezett etnoszimbolista iskolájához köthető, ebből is elsősorban Anthony D. Smith számos munkája, továbbá Adrian Hastings *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism* (1997) című könyve érdemel nagyobb figyelmet. Az említett teoretikusok és történészek ugyanakkor hajlamosak közeli tartalmi kapcsolatot felfedezni a vallás és a nacionalizmus között. Rogers Brubaker viszont méltán híres cikkében (*Religion and Nationalism. Four Approaches. Nations and Nationalism, 2011/2.*) ennél sokkal óvatosabban jár el, amikor típusokba osztva ecseteli a két szféra közötti lehetséges kapcsolódások egyes eseteit. Különösen tanulságos lehetne ez utóbbi írás az értekezés szerzője számára, ha netán mégis rászánná magát, hogy témáját ebbe a kontextusba is belehelyezze.

Kiss Szeman Róbert alapvetően irodalomtörténeti témájú értekezése magas tudományos színvonalon és adatgazdagon tárgyalja választott témáját, Ján Kollár nacionalista ethosztól fűtött irodalmi és gyakorlati tevékenységét annak pesti éveiben. A dolgozat minden tekintetben megfelel az akadémiai doktori értekezésekkel szemben támasztott szakmai követelményeknek, ezért javaslom annak nyilvános vitára bocsátását. Egyúttal annak a

véleményemnek is hangot adok, miszerint a szóban értekezés vitán felül érdemes rá, hogy a Tisztelt Bíráló Bizottság javasolja az MTA Doktori Bizottságának a mű elfogadását, és szerzője számára a doktori cím odaítélését.

Budapest, 2024. április 20.

Gyáni Gábor

az MTA r. t.